

Makale Geliş Tarihi | Received: 18.07.2023

E-ISSN: 2148-9327

Makale Kabul Tarihi | Accepted: 25.09.2023

<http://dergipark.org.tr/kilikya>

Araştırma Makalesi | Research Article

TRACTATUS LOGICO-PHILOSOPHICUS'TA SAÇMANIN İŞLEVİ

Umut MORKOÇ*

Öz: Wittgenstein *Tractatus Logico-Philosophicus*'un sonunda, kendisini anlayan okuyucunun, söylediklerinin saçma olduğunu göreceğini söyler. Eserin bu paradoksu eserle tanışan hemen her okuyucu için bir kafa karışıklığı vesilesidir. Eğer eserde dile getirilenler saçmaysa bunların saçma olduğu da dahil olmak üzere eserin dile getirdiklerini ciddiye almamak gerekir, eğer eser ciddiye alınacaksa söylenenlerin saçma olduğunu kabul etmek gerekir. Eserin bu paradoksunun nasıl ele alınması gerektiğine dair hatırı sayılır bir literatür vardır. Bu çalışmada, *Tractatus Logico-Philosophicus*'taki bu paradoksun, saçmanın sağaltıcı işleviyle değerlendirildiğinde eseri anlamayı engellemeyeceği fikri savunulacaktır. Bunun için öncelikle genel olarak Resim Kuramı'nın ana hatlarından söz ederek Wittgenstein için saçmanın ne olduğunu anlatacağım. Daha sonra, Wittgenstein için saçmanın işlevinin ne olduğuna dair iyi gerekçelendirildiğini düşündüğüm fikirlerden söz edeceğim. Son olarak, saçmaya işaret edebilmenin ancak saçma ile mümkün olduğunu, Wittgenstein'in bu yolla yaygın bir yanılgıyı sağalttığını ve dolayısıyla saçmanın sağaltıcı bir işlevi olduğunu iddia edeceğim.

Anahtar Kelimeler: Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Resim Kuramı, Saçma, Terapi

THE FUNCTION OF NONSENSE IN THE TRACTATUS LOGICO-PHILOSOPHICUS

Abstract: At the end of Wittgenstein's *Tractatus Logico-Philosophicus*, he asserts that a reader who comprehends his work will recognize that what he articulates is nonsense. This paradox within the text often becomes a source of perplexity for nearly every reader who engages with it. Should the content conveyed within the work be deemed nonsensical, then it follows that nothing within it, including the notion of its own nonsensicality, should be taken seriously. Conversely, if the work is to be regarded seriously, then one must acknowledge that its content is indeed

* Dr. | PhD.

Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye | Adıyaman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, Türkiye

umutmorkoc@gmail.com

Orcid Id: [0000-0002-8122-6815](https://orcid.org/0000-0002-8122-6815)

Morkoç, U. (2023). *Tractatus Logico-Philosophicus'ta Saçmanın Anlamı*. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (2), 136-148.

nonsensical. It can be asserted that a substantial body of literature exists regarding the manner in which this paradox within the work should be approached.

This study aims to argue that, when evaluated within the context of Wittgenstein's therapeutic conception of nonsense, this paradox within the *Tractatus Logico-Philosophicus* does not impede a comprehensive understanding of the work. To achieve this, I will commence by providing a general overview of the Theory of Pictures, thereby delineating Wittgenstein's conceptualization of nonsense. Subsequently, I will discuss ideas that I believe offer a solid justification for the function of nonsense in Wittgenstein's philosophy. Finally, I will posit that discourse concerning nonsense can solely manifest through the medium of nonsense itself, thereby contending that Wittgenstein has rectified a pervasive misconception through this means.

Keywords: Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Picture Theory, Nonsense, Therapy

“...Sonuçta Bay Wittgenstein söylenemeyecek şeyler hakkında bir hayli şey söylemeyi başarıyor.”

B. Russell, “Önsöz”, *Tractatus Logico-Philosophicus*, xxiii.

1. Giriş

Tractatus Logico-Philosophicus (TLP) en genel ifadeyle, dilin mantığının açık kılınması suretiyle dünyanın yapısının serimlendiği bir proje olarak kabul edilebilir. Kitabın dünyanın yapısı hakkındaki önermelerle başlıyor olması her ne kadar bu iddianın tam tersine işaret ediyor gibi görünse de eserin ortaya çıkış serüveni incelendiğinde Wittgenstein'in soruşturmasına konu olanın dilin mantıksal yapısı olduğu, dünyanın yapısına dair tespitlerinin ise dilin mantıksal yapısının bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülecektir. Nitekim Wittgenstein'in düşüncelerini TLP'de sistemli bir bütün olarak sergilemeden evvel bu düşünceleri peyderpey not aldığı defterler göz önüne alındığında düşüncelerin gelişiminin hem tarihsel hem de yapısal olarak mantıktan dile, dilden gerçekliğe doğru ilerlediği görülecektir¹. TLP'nin temel iddiaları göz önüne alındığında bu durum hiç de şaşırtıcı değildir; zira konu edilebilecek olan, söylenebilenler yani düşünülebilecek olanlar olmak zorundadır. Wittgenstein'a göre dilin mantığını doğru şekilde kavrayabilirsek, hakkında konuşabileceğimiz sınırlarını da belirlemiş oluruz. TLP'de sunulan olgular dünyası, dilin ve düşüncenin konusu olamayacağı için herhangi bir soruşturmanın hareket noktası da olamaz. Bu yüzden TLP'nin hareket noktası dildir; ancak soruşturma dil ile sınırlı kalmaz ve dilin sınırlarının ötesine uzanır. Eseri bu derece tartışmalı kılan da hakkında konuşulamayacaklar hakkında konuşuyor olmasıdır. TLP son aşamada, yapılamayacağını iddia ettiği şeyi yapan paradoksal bir yapı sunar. Wittgenstein bu sorunun tabii ki farkındadır ve metnin sonundaki merdiven metaforunu tam da bu paradoksal yapının işlevine işaret etmek için kullanır:

¹ Eserin yazımına ilişkin söz konusu sürece dair ufuk açıcı tespitler için bkz. (Utku 2009: 31).

Benim tümcelerim şu yolla açılmayıp ki, beni anlayan, sonunda bunların saçma olduklarını görür, onlarla—onlara tırmanarak—onların üstüne çıktığında. (Sanki üstüne tırmandıktan sonra merdiveni devirip yıkması gerekir.)

Bu tümceleri aşması gerekir, o zaman dünyayı doğru görür (*TLP*, 6.54).

Eserin amacı bu değinide ifade edildiği gibi, *dünyanın doğru görülebilmesini* sağlamaktır. Söylenemeyecek olanı söyleme çabası beyhude bir arayıştan başka bir şey değildir. Böyle bir çaba dünyanın doğru olmayan bir görüntüsünden yola çıktığı için hiçbir yere varmaz; bu yanılğı, iki ucu kapalı bir labirentte durmaksızın hareket ederek bir yere gittiğini sanmaya benzer. *TLP*, yanlış bir dünya algısı nedeniyle cevabı olmayan soruların peşine düşenleri sağaltacak bir terapi olarak görülebilir. Bu terapi, kişinin dünyanın nasıl bir yer olduğuna dair kabulünde radikal bir değişiklik yaratarak, şeyleri görme tarzını değiştirmeyi hedefleyen felsefi bir terapidir.

Wittgenstein'in *TLP*'de felsefeye biçtiği rol bu sağaltıcı yaklaşımı destekler niteliktedir. Bir dünya resminin karşısına bir yenisini koyarak kendi dünya resmini haklılaştırmaya, kendi dünya resminin diğerinden evla olduğunu kanıtlamaya çalışmaz. Tıpkı bir terapideki gibi, olanın olduğu gibi görünmesini sağlayarak mevcut bakışın sınırlarının dışına çıkabilmesini sağlamaya çalışır. Bu felsefi terapi için kullandığı araç ise mantıktır. Felsefe bu sağaltıcı işlevi mantıksal açıklamayla sağlar. "Felsefe bir öğreti değil, etkinlikdir", "felsefenin sonucu, 'felsefe tümceleri' değil, tümcelerin açık hale gelmesidir" derken felsefenin yeni bir dünya resmi ortaya koymayı amaçlamadığını; "felsefenin amacı düşüncelerin mantıksal açıklığıdır", "felsefe, başka türlü sanki bulanık ve kaypak olan düşünceleri, açık kılmalı, keskin olarak sınırlamalıdır" derken, felsefenin amacının mevcut dünya resminin mantıksal açıklanması olduğunu söyler (*TLP*, 4.112). Temel amaç, *olanın olduğu gibi görünmesini* sağlamak olmalıdır. Wittgenstein'a göre geleneksel felsefe, öğretileriyle, yanlış dünya resimleri yaratıp bu dünya resimleri içinde kaybolur. Bu nedenle "felsefe konularında yazılmış çoğunluk tümceler ve sorular yanlış değil, saçmadır" ve bu hatanın kaynağı "dil mantığımızı anlamamıza dayanır" (*TLP*, 4.003). Geleneksel felsefenin öğretileri adeta görüntüyü bozan bir gözlük gibi gözümüzün önünde durmakta, yanlış dünya resimleri içinde kalmamıza yol açmaktadır. Wittgenstein'ın önerisi ise gözlükten kurtulmaktır ve bunu, yeni ve daha doğru gösterme iddiasındaki bir gözlük vaat ederek değil, gözlüğü çıkararak yapmayı önerir. Bu benzetmede mantık, gözlüğü çıkarabilmemizi sağlayan araç olarak işlev görür. Görebilmenin yani dilin mantığı doğru anlaşılırsa karşımızdaki görüntünün yanlış olduğu da anlaşılacaktır ve görüntüyü bozan gözlükler çıkarıldığında, olmayanı var sanmaktan, olanı olduğundan farklı görmekten kurtulup *olan olduğu gibi* görünecektir. Böylelikle bu proje, görülemeyecek olanın görüldüğüne ilişkin sanrıdan kurtulmayı vaat eder.

2. Dilin Mantığı

Wittgenstein *TLP*'de bu görevi, söylenebilir olanın yani düşünülebilir olanın sınırlarını belirleyerek yerine getirir. Bu noktada, Wittgenstein'ın dil ile düşünce arasında kurduğu ilişkiyi hatırlamakta yarar var. Wittgenstein'a göre "düşünce anlamlı tümcedir" (*TLP*,

4). Bir ifadenin anlamlı olması ise bir şey söylemesi, yani bir olgu durumu dile getirmesidir. Wittgenstein'in 4.003'teki kendi örneğiyle ifade edecek olursak "iyi güzelden daha özdeştir" gibi bir ifade herhangi bir şey dile getirmediği için anlamsızdır. Bir ifadenin anlamlı olabilmesi onun bir olgu durumuna işaret etmesi demektir. İyinin güzelden daha eşit olduğu bir dünya ile iyinin güzelden daha eşit olmadığı bir dünya arasında bir fark olması gerekir ki bu ifade anlamlı olabilsin. Dolayısıyla bir şey söylemek, bir olgu durumu dile getirmek; başka bir ifadeyle, bir olgu durumuna dair düşünceyi dile getirmek demektir. Böylece dile gelen ifade bir şey söylüyorsa bir düşünce dile getiriyor demektir. Düşünülebilir olanın sınırlarının keskin bir şekilde çekilmesi, dile getirilemez olanın da belirlenmesi anlamına gelir. Felsefenin işlevi bu olmalıdır. "Düşünülebilir olanı sınırlandırmalıdır, öylelikle de düşünülemez olanı. Düşünülemez olanı, içinden, düşünülebilir olanla sınırlandırmalıdır" (TLP, 4.114). Bu çerçeveden değerlendirildiğinde Wittgenstein'in projesinin teknik olarak, anlamın sınırlarını belirlemek olduğunu söyleyebiliriz. Anlamın sınırlarının net olarak belirlenmesiyle sanki gizli bir anlamı açığa çıkarabilecekmiş gibi anlamsız olanın peşine düşmüş olan yanlış bilinç sağaltılmış olacaktır. Eğer anlamlı bir soru sorulabiliyorsa o sorunun yanıtı da dile getirilebilir; gizli bir anlam ve bu anlamın düşünsel bir performansla açığa çıkarılabilir olması söz konusu değildir².

Anlamın sınırlarını belirleyecek aracın mantıksal analiz olduğunu daha önce söylemiştik. Dili mümkün kılan bir dinamik olarak mantık, dilsel etkinliğin biçimini oluşturur ve dilin kullanılışıyla örtülür. Bu örtünün ortadan kaldırılması yani dilin mantığının açık kılınması, söylenebilir olanın sınırlarını belirleyecektir. Dil kullanma yeteneği insan varoluşunun asli bir parçasıdır ve bu yeteneği mümkün kılan mantıksal yapı bu kullanımın karmaşık yapısı altında örtülüdür. Felsefi terapi bu örtüyü kaldırarak dilin mantığını açık kılmayı ve dolayısıyla bu mantığın yanlış anlaşılmasından kaynaklanan yanlış dünya resimlerinden kurtulmayı hedefler. Bu iddiayı daha detaylı bir şekilde gerekçelendirmek için TLP'de dil, düşünce ve gerçek arasında kurulan ilişkinin hatlarını kabaca belirlemek gerekmektedir.

Dil, düşünce ve gerçeklik TLP'de, Resim Kuramı olarak adlandırılan bir temsil bağıntısıyla ilişkilendirilir. Bu kuram en genel ifadesiyle, dilin dışarıdaki gerçekliğin bir resmi olduğu iddiasına dayanmaktadır: "Tasarım, gerçekliğin bir taslağıdır" (TLP, 2.12). Temsil bağıntısı, doğası gereği, temsil ile temsil edilen arasında bir ortaklığı gerektirir. Elimdeki resmin karşımdaki buzdolabının resmi olduğunu söyleyebilmem için buzdolabının ve elimdeki resmin paylaştığı bir şey olması gerekir. Aksi takdirde elimdeki resmin buzdolabı resmi değil de bir sandalye resmi olduğunu söyleyen birine "-hayır, bu bir buzdolabı resmi, yanılıyorsun" demem mümkün olmazdı.

² Wittgenstein bu durumu 6.5'te "gizem yoktur" diyerek ifade eder. Metnin başvurduğumuz çevirisinde gizem olarak ifade edilen kelimenin aslı Almanca "rätsel"dir. "Gizem" kavramı hemen iki değini sonra 6.522'de Almanca "mystische" ifadesinin karşılığı olarak da kullanıldığı için kafa karışıklığına yol açabilir. İkinci kullanım Wittgenstein'in erken dönem felsefesi için kurucu bir ayrım olan söylenebilir/gösterilebilir ayrımına dair bir kullanımdır. "Gizemli olan" gösterilebilir olana işaret etmek için kullanılır. İlk kullanım ise burada açıklamaya çalıştığımız bağlama işaret eder. Dile getirilebilir olan her şeyin açıkça dile getirebileceğini, bu alanda bir muamma olamayacağını anlatır.

Wittgenstein'da temsil söz konusu olduğunda da bir tümcenin bir olgu durumunu resmetmesi akla gelmelidir çünkü dilde anlam taşıyan en küçük birim tümcedir ve resmetme son aşamada bir anlam meselesidir (*TLP*, 3.3). Bir tümcenin anlamı onun resmettiği olgudur. Tümce bir olguyu resmeder, tümcenin bileşenlerinin birbirleriyle girdiği ilişkiler resmettiği olgunun bileşenlerinin birbirleriyle ilişkilerinin bir tasarımıdır. Tümce ile resmettiği olgu arasındaki ortaklık ise resmettikleri ilişkilerin biçimlerinin aynı olmasıdır. "Tasarımlanma biçimi, şeylerin aralarında, tasarımın öğelerinin aralarındaki gibi bir bağlantı bulunmasının olanağıdır" (*TLP*, 2.151). Bu ortak biçimi Wittgenstein hem tasarımın hem de gerçekliğin paylaştığı mantıksal uzam olarak tanımlar. Anlaşmaya, anlatmaya olanak veren bir dil varsa, bu dilin sabit bir yapısı olması gerekir ve bu onun mantıksal omurgasıdır. Eğer bir şey dile gelebiliyorsa o dilin mantıksal uzamı içerisinde resmediliyor olmalıdır, tıpkı bir şeyin duyulabilir olması için o şeyin sesi olması gerektiği gibi. Dolayısıyla mantıksal uzamın dışında olan şeyler hakkında konuşma iddiası, sesi olmayan şeylerin sesleri hakkında konuşmaya benzer. Eğer gerçeklik dile gelebiliyorsa dil ile aynı mantıksal biçime sahip olmak durumundadır: "Her tasarımın, hangi biçimden olursa olsun, —doğru ya da yanlış— tasarımını kurmak için gerçeklik ile ortaklaşa sahip olması gereken, mantıksal biçim; yani, gerçekliğin biçimidir" (*TLP*, 2.18). Mantıksal biçimin belirlediği bu çerçeveden bakıldığında, *TLP*'nin bir sınır çizme programı olarak tanımlanması daha anlamlı hale gelecektir: Mantıksal biçim sadece dilin işleyişini değil aynı zamanda mümkün gerçekliğin sınır koşullarını da belirler. Gerçeklik mantıksal biçime uygun olmak durumundadır, aksi düşünülebilir dahi olmazdı; zira düşünebilmek ancak mantıksal bir uzamda mümkündür. "Eğer mantıksal biçime uygun olmayan şeyler olsaydı..." gibi bir tümce hiçbir şey ifade etmez; çünkü eğer böyle şeyler olsaydı, onlar ne dilin ne düşüncenin konusu olabilirlerdi ve dolayısıyla haklarında konuşmak, düşünmek mümkün olmazdı.

Bu aşamada Wittgenstein'a "madem sadece anlamlı şeyler hakkında konuşabiliyoruz o halde mantıksal biçim hakkında konuştuğumuzda ne hakkında konuşuyoruz?" diye sorabiliriz çünkü mantıksal biçim salt "biçim" olması nedeniyle gerçeklikte herhangi bir olguya karşılık gelmez. Nitekim Wittgenstein da temsil biçiminin temsil edilemeyeceğini söyler: "Tümce, bütün gerçekliği ortaya koyabilir, ama gerçekliği ortaya koyabilmek için onunla ortaklaşa sahip olması gerekeni ortaya koyamaz— mantıksal biçimi" (*TLP*, 4.12). Tümce mantıksal biçimi dile getirmez ancak onu gösterebilir, her dile getiriş mantıksal biçimin bir yansımasıdır (*TLP*, 2.172, 4.121). Hakkında konuşulabilir/düşünülebilir olanların dışında olduğu için bu biçim aşkındır. Mantık, dünya hakkında konuşabilmemizin koşuludur ve bu koşul dünyanın bir parçası değil, onun biçimidir. "Mantık bir öğreti değil, dünyanın bir ayna tasarımıdır. Mantık aşkındır" (*TLP*, 6.13).

Bu noktada Wittgenstein'ın dile getirilebilir dediği ve sınırlarını çizdiği alanın yani dünyanın içinde neler olduğuna bakabiliriz. Bu kısım *TLP*'nin oldukça tartışmalı olan ontolojik yanını oluşturur. Mevcut çalışmanın sınırlarını aşan bu ontoloji için en genel olarak, Wittgenstein'ın mantıksal dil analizinin ontolojik yansıması olan ve Russellci mantıksal atomizmin izlerini taşıyan bir tür töz metafiziğidir diyebiliriz. Olgusal

dünyada olup biten her şey mantığın çizdiği çerçevede olur ve dolayısıyla burada olanların tek bağlayıcısı mantığın kurallarıdır. Bu dünyada değer denilen bir şey yoktur; zira değer olgusal bir şey değildir. Değer dediğimiz şey, tıpkı mantıksal biçimin olgusal alanın dışında olması gibi, bu dünyanın dışında yatar. İyi-kötü, güzel-çirkin gibi, olgulara anlam verdiğimiz her türlü söylem bu dünyanın sınırlarını ihlal eder. Dünyanın anlamı kendisinin dışında yatar (TLP, 6.41) ve dilimiz tıpkı mantıksal biçim hakkında konuşmamıza olanak vermediği gibi, olgular dünyasının anlamı hakkında konuşmamıza da izin vermez. Bu sebeple etik ve estetik de tıpkı mantık gibi aşkındır (TLP, 6.421). Onlar da söylenebilir değildir, ancak gösterilebilirler (TLP, 6.522). Dile getirilemez olduğunu söylemesinin Wittgenstein'in bu alanı önemsiz gördüğü anlamına gelmediğinin altını ısrarla çizmek gerekiyor, hatta dile getirilebilir olandan daha fazla önemseydiği söylenebilir. Temel çabası, önemli gördüğü bu alana ilişkin yerleşik bir yanlış kavrayışı ortadan kaldırmak için girişilmiş bir çabadır ve TLP'nin sağaltıcı amacı böyle özetlenebilir.

Dile getirilemeyenler hakkındaki ifadeler saçmadır (*unsinn*)³: "Sınır, öyleyse, yalnızca dilin içinde çizilebilecektir ve sınırın ötesinde kalan da düpedüz saçma olacaktır" (TLP, s.11). Wittgenstein'a göre söylenebilir olan, bir olgu durumu yani karşımızdaki her neyse onun *nasil* olduğudur, karşımızdakinin *ne* olduğunu söyleme girişimi sınırı ihlal etmektir; çünkü karşımızda olan her neyse odur, onun ne olduğu bir olgu olarak karşımızda değildir. Tam da bu nedenle TLP'deki ontoloji de etik/estetik üzerine ifadeler de mantık üzerine fikirler de sınırı ihlal etmektedir. Tüm bunlar, yani TLP saçmayı konu almaktadır. Kuşkusuz ki daha önce de belirttiğimiz gibi Wittgenstein eserin bu temel paradoksunun farkındadır. Nitekim meşhur, merdiven metaforunu ifade ettiği değini de açıkça bu paradoksa gönderme yapar. Ancak Wittgenstein'ın bu paradoksun farkında olması paradoksun görmezden gelinmesini tabii ki sağlamaz. TLP'nin yaklaşık bir asırdır en sık eleştirilen kısmı bu paradoksal yapısıdır. Örneğin Carnap bu çelişkiye dair şöyle der: "Her şeyden önce [Wittgenstein'ın] yaptığı şey bana tutarsız görünüyor. Bize felsefi önermelerin dile getirilemeyeceğini ve hakkında konuşulamayan konularda susmak gerektiğini söylüyor ve sonra susmak yerine koca bir felsefe kitabı yazıyor" (Carnap 1935: 37). TLP'nin yayınlanmasının ardından Wittgenstein'la eser üzerine uzun uzadıya tartışma fırsatı bulan genç matematikçi Frank Ramsey de eserin bu çelişkesine vurgu yapar ve bir çocuğun şu diyalogda düştüğü absürt durumdan kaçınmamız gerektiğini söylerken Wittgenstein'a gönderme yapmaktadır (Ramsey 1950: 268): "-Kahvaltı de. -Diyemem. -Ne diyemezsin? -Kahvaltı." Belki de TLP'nin paradoksunun en

³ Bu noktada kafa karışıklığı önlemek için bir açıklama yapmak gerekiyor. Wittgenstein saçmayı (*unsinn*) ve anlamsız (*sinnlos*) birbirinden ayırır. Saçma bu çalışmanın da konusu olan, söylenebilir alanın sınırları ihlal edildiğinde ortaya çıkar. Saçma bir nevi hiçbir şey hakkında konuşmaktır. Anlamsız ise gerçeklikte karşılığı olmayan ancak sınırın konuşulamayacak alanına da çıkılmadığında ortaya çıkar. Wittgenstein'a göre bu özel durumun örneği totoloji ve çelişme önermeleridir. "A, A'dır" dediğimde gerçeklikteki hiçbir şeye işaret etmiyorumdur ama bir yandan da hakkında konuşulamayacak olanları da konu edinmiyorum. Aslında bu ifade bir mantık ifadesi olarak konuşabilmemin koşulunu imliyor. Wittgenstein bu ifadeyi mantığın simgelemine ait olduğunu söyler tıpkı "0"ın aritmetiğin simgelemine ait olması gibi (TLP, 4.4611). Konuya dair bkz. (TLP, 4.461, 6.1, 6.124).

iyi örneği yine Ramsey'in şu meşhur ifadesidir: "Söyleyemeyeceğimiz şeyi söyleyemeyiz ve hatta onu fısıldayamayız bile" (Ramsey 1950: 238).

2. Saçmaya İlişkin Tartışmalar

Wittgenstein'in attığı merdiven hususunda iki tavır alınabileceğini söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, kitaptaki saçmanın sıradan bir saçmadan fazla bir şey olmadığını ve dolayısıyla merdiveni devirdikten sonra *TLP'*den elimizde bir şey kalmayacağını söylemektir. Bu yaklaşımın *TLP'*ye yönelik birçok analizin dönüp dolaşıp geldiği yer olduğunu söyleyebiliriz ancak eserin düşünce tarihindeki izine bakılırsa saçma olduğunu kabul ettikten sonra elde bir şey kalmayacağına çok ikna olunmuş görünmüyor. İkinci yaklaşım ise dile getirilememenin nedeninin bir *söyleyememe* meselesi olduğu yönündeki kabuldür. Başka bir ifadeyle, sınırın öte yanındakiler, dil bunları söylemeye kadir olmadığı için dile getirilemiyorlardır ancak yine de buraya ilişkin *TLP'*de söylenenlerden bir şeyler çıkar. Bu yaklaşıma göre, Wittgenstein *TLP'*de her ne kadar, olgular hakkında konuştuğumuzda olduğu gibi, anlamını direkt kendi dışındaki bir olguda bulan dilsel bir pratik sergilemese de ifade ettiği saçma önermelerle okuyucuya bir şey sunabilmektedir. *TLP'*deki saçma bize bir şeyler söyleyen bir saçmadır. David Pears *TLP'*deki "saçma" argümanların olgusal doğruluk hakkında oldukça ikna edici bir kavrayış sundukları için, yapısal olarak sınırın dışında yer alan tüm diğer önermelerden farkları olmasa da Wittgenstein tarafından kabul edilebilir bulunduğunu söyler (Pears 1987: 164). Bir diğer ifadeyle, bu "saçma"lar *başka* saçmalardır. James Conant, Wittgenstein'in saçmasını konu aldığı çalışmasında, saçma bir konuşmanın ne anlattığını anlayamayacağımızı ancak saçma şeyler söyleyen bir konuşmacının ne anlattığını anlayabileceğimizi ve bunu saçma dediğimiz şeyin bir şeyler anlattığı bakış açısına geçerek yapabileceğimizi söyler (Conant 1993: 218). *TLP* bir bakış açısı vaat etmektedir. Bu bakış açısı, saçmalardan kurtulmanın tek yolunun onların içine girmek ve bir nevi onları içeriden yok etmek gerektiğini salık veriyor: saçmadan kurtulmak için saçmayı yaşamak. Brain McGuinness bu durumu şöyle ifade ediyor: "Onu [*TLP'*yi]...ancak onun önermelerinin saçma olduğunu kabul ederek anlayabiliriz" (McGuinness 2002: 167). Benzer bir yaklaşımı Peter Hacker'da da izlemek mümkün, o da *TLP'*de dile gelenlerin, her ne kadar *TLP'*nin de iddia ettiği gibi saçma olsalar da anlaşılabilir olduğunu düşünmektedir (Hacker 1986: 26). Hacker merdiveni attıktan sonra elimizde tutunulabilecek tek şey olarak gerçeklik ile ilgili Wittgenstein'in bize gösterdiklerinin kaldığını düşünüyor:

Tractatus'a göre, aslında birçoğu kitapta sergilenen metafizik doğrular vardır. Ancak *Tractatus'*unki de dahil olmak üzere bunları ifade etmeye yönelik herhangi bir girişim, anlamın sınırlarını aşmaya, biçimsel kavramları sanki maddi kavramlarmış gibi kullanmaya ve ne iki değerli ne de totoloji olan, kötü biçimlendirilmiş (gerçek değişkenler içerdikleri için) önermeler öne sürmeye mahkumdur. Dolayısıyla *Tractatus'*un önermeleri dar anlamda saçmalaktır; duyu sınırlarının ihlalidir (Hacker 1996: 35-36).

Ancak Hacker'a göre bu saçmalık, söylenemeyecek olanı göstermek gibi bir işlev taşır. Tıpkı Conant ya da Pears gibi Hacker için de sınır ihlali bir şeyi göstermektedir, o

yüzden bu saçmalar *aydınlatici saçmalar*dır. Buradaki aydınlatici ifadesini saçmanın bir niteliği olarak değerlendirmemek gerekiyor, tıpkı Pears'ın dediği gibi bu saçmaların da yapısal olarak tüm diğer saçmalardan bir farkı yok, aydınlatici olan, Wittgenstein'in bunları kullanışıdır. Aradaki kimi nüanslara rağmen, Hacker da Wittgenstein'in *TLP*'deki söz konusu paradoksu amaçlı bir şekilde kullandığını düşünmektedir.

TLP'de saçmanın işlevine dair çağdaş ve farklı bir yorum ise, saçmanın bize başka bir şey göstermek gibi sağaltıcı bir amaç taşımadığını; bilakis, anlamı mümkün kılan gramatik bir işlevi olduğunu iddia eder. Bu yorumu dile getiren Danielle Moyal-Sharrock, saçmanın işlevine ilişkin ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu yaklaşımları genel olarak saçmanın pejoratif anlamına bağlı kaldıkları için eleştirir (Moyal-Sharrock 2007). Oysaki saçma, saçma ifadesinin sıradan kullanımındaki gibi, hakkında konuşmanın gereksiz olduğu bir şeye işaret etmek zorunda değildir. Moyal-Sharrock'a göre saçma, *TLP*'de, kavramın yaygın kullanımındaki gibi anlamdan yoksun olarak kullanılmaz, saçmanın anlamlı olanın sınırlarını tayin etmek gibi bir işlevi vardır. Bu yoruma göre saçma, tıpkı geç dönem Wittgenstein'daki gramer önermeleri gibi işlev görür⁴. Böylece saçma anlamlı dünyanın sınırlarını belirlemektedir. Bu önermelere saçma denmesinin nedeni ise oluşturdukları anlam dünyası içerisinde dile getirilebilir olmamalarıdır yani klasik anlamında olduğu gibi pejoratif bir nitelik taşımazlar. Moyal-Sharrock bu tutumunu büyük oranda geç dönem Wittgenstein felsefesinde saçmaya yüklenen işlevle gerekçelendirir⁵. Bu nedenle bu yorumun Wittgenstein'in iki dönemi arasında kurulan tutarlı bir süreklilik olduğunu kabul eden pozisyondan yapıldığını söyleyebiliriz; dolayısıyla mevcut yorumu bu hususu göz önünde bulundurarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

3. Saçmanın İşlevi

Burada çok kabaca sunmaya çalıştığımız bu yorumlar "saçma" önermelerden oluşmasına rağmen *TLP*'nin bir işlevi olduğunu gerekçelendiriyor ancak şu sorunun cevabı hala tartışmaya açık görünüyor: "Wittgenstein saçma olduğunu bildiği/söylediği halde neden böyle bir eseri kaleme aldı? Başka bir ifadeyle, bu saçmalığın amacı nedir?" Bu soruya yanıt ararken *TLP*'de ele alınan "saçma"ların neler olduğunu bir daha kısaca hatırlamak yerinde olacaktır. Öncelikle olgusal dünyanın oluşturucu öğelerinin ele alındığı metafizik, daha sonra dilin ve dünyanın biçimi olan mantık ve son olarak "gizemli olan" olarak nitelendirdiği etik-estetik alanı geliyor. Wittgenstein bu üç başlıkta dünyanın doğru bir resmini sunma iddiasındadır. Mantık, düşüncede ve dolayısıyla

⁴ Geç dönem Wittgenstein'da gramer önermeleri anlamlı olanın sınırlarını belirleyen ancak kendileri bu sınırlara dahil olmayan temel kabuller niteliğindeki uzlaşmalar olarak işlev görürler. Wittgenstein geç dönem epistemolojisini temellendirdiği *Kesinlik Üzerine*'de bu gramer önermeleri her türlü anlaşma pratiğini mümkün kılan kurucu unsurlar olarak tanımlar. Dolayısıyla dil oyunları bu gramer önermelerinin üzerine inşa edilirler. Bu nitelikleri nedeniyle Wittgenstein bu önermeleri üzerinde kapının döndüğü menteşelere benzetir (*Kesinlik Üzerine*, §341). *Kesinlik Üzerine*'de bu önermeler, kendisinden şüphe edilemeyen ve dile gelmeyen önermeler olarak tanımlanır. Çünkü dile gelmek bir anlam sistemi içerisinde yer almayı gerektirir. Moyal Sharrock'un *TLP*'deki saçmayla, gramer önermeleri arasında kurduğu ilişki temel olarak bu benzerliğe dayanmaktadır. Menteşe önermeler üzerine daha detaylı bir çalışma için bkz. (Morkoç, 2023).

⁵ Bu konuda bkz. (Wittgenstein, 2007, §499-§500) ve (Wittgenstein, 1979, §64).

dilde kendini gösterir çünkü o, düşüncenin ve dilin var olmasının olmazsa olmaz koşuludur. “Eğer mantık olmasaydı” gibi bir tümce kendisiyle çelişik bir tümcedir çünkü eğer mantık olmasaydı böyle bir tümce hiçbir şey anlatıyor olmazdı, hatta ortada bir tümce olmazdı (TLP, 3.03-3.0321). Wittgenstein’in töz metafiziğini ise dil ile dünya arasındaki bu karşılıklılığının ontolojik koşulu olarak değerlendirebiliriz. Dili mümkün kılan, sabit bir mantıksal yapının olması için dünyanın bir tözü olması gerektiğini söyler: “Dünyanın hiçbir tözü olmasaydı, bir tümcenin anlamlı olup olmadığı, başka bir tümcenin doğru olup olmadığına bağlı olurdu. O zaman, dünyanın (doğru ya da yanlış) bir tasarımını oluşturmak olanaksız olurdu” (TLP, 2.0211-2.0212). Son olarak ise etik-estetik alan geliyor. Wittgenstein bu dünyanın *nasıl* bir yer olduğuna dair tüm meşru soruları yanıtlayıp tüketsek bile yani tüm olgu durumlarını dile getirsek bile “yaşam sorularımıza hiç dokunmamış oluruz” derken işte böyle bir *öznel deneyim* alanından söz eder (TLP, 6.52-6.521). Yine aynı kısımda, bu deneyimin dile gelebilir bir deneyim olmadığı, bir soru konusu olamayacağını ve yaşamın anlamına nail olan insanların buna dair bir şey söyleyememiş olduklarının altını çizer. Dil, yaşamın *nasıl* olduğunun resmini sunarken; metafizik, mantık ve etik bu yaşamın *ne* olduğuna ilişkindirler. Bu yüzden de dile ve düşünceye gelmezler, *gizemlidirler*. Dilin konusu olamayacak bir şey hakkında konuşmak ise saçmaya yol açar ve TLP tartışmasız şekilde saçma hakkındadır.

Wittgenstein hakkında bolca tartışma olan meşhur 6.54 numaralı değinisinde TLP'nin anlattıkları anlaşılırsa saçma olduklarının da görüleceğini söyler ve bu işlevi eserin açıklayıcılığı (*erläutern*) olarak tanımlar. Buradaki açıklama kavramı, saçmanın işlevinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Wittgenstein hayattayken eserin İngilizce çevirisini görme şansı olmuştur, bu süreçte eserin çevirmeni C. K. Ogden'le çeviri hakkında yazışır. Ogden çevirinin ilk versiyonunda “Benim tümcelerim şu yolla açıklanmışlardır ki...” (*...are explained*) ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Ancak Wittgenstein burayı “...açımlayıcıdır ki” (*...are elucidatory*) şeklinde düzeltir (Wittgenstein 1973: 53-54). Bu basit gibi görünen müdahale saçmanın işlevine dair önemli bir farklılığa işaret eder. Öncelikle çevirinin ilk hali TLP'nin tümcelerinin bir açıklama olduğunu söylerken ikinci versiyon açıklayıcı bir araç işlevi gördüğünü dile getirir. Bu ufak gibi görünen ancak çok şey anlatan değişiklik, saçmanın Wittgenstein tarafından bir amacı gerçekleştirmek için araç olarak kullanıldığı yönündeki tutumuzu destekler niteliktedir.

Wittgenstein'in amacını anlayabilmek için TLP'nin içerisine doğduğu düşünsel arka planın anlaşılması ufuk açıcı olacaktır⁶. TLP'de yapılanın bir sınır çekme faaliyeti olduğu düşünülürse Wittgenstein'in içine doğduğu düşünsel dünyayı karakterize eden öznellik ve kamusalılık arasındaki keskin ayrımlar ve bu dünyalar arasındaki kopukluğun yarattığı gerilim düşünürün amacını anlamayı kolaylaştırabilir. İçine doğduğu ayrışmadaki temel pozisyonunun, öznel deneyimin alanı olarak etiği incelemek olduğunu söyleyebiliriz. Wittgenstein için esas önemli olan etik ve TLP'de çizilen sınır da bu minvalde değerlendirilmelidir. Wittgenstein TLP'nin yayıncısı Ludwig von Ficker'e yazdığı bir mektubunda eserinin etik hakkında olduğunu ve iki bölümden

⁶ Wittgenstein'in düşünsel arka planının anlaşılabilmesi için birbirinden açıklayıcı üç çalışma için bkz. (Jannik ve Toulmin 2008; McGuinness 1990; Monk 2017).

oluşturduğunu bunlardan ilkinin eserde yazılanlar, diğerinin ise eserde yazılmayanlar olduğunu ve esas önemli olanların bu ikinci bölümdekiler olduğunu söyler (Jannik ve Toulmin 2008: 226). *TLP* ve etik ilişkisi söz konusu olduğunda sıklıkla atıf yapılan bu mektup, eserde felsefeye biçilen rolle beraber değerlendirildiğinde daha anlaşılır hale gelecektir. Wittgenstein 4.114 ve 4.115'te felsefenin amacının söylenebilir olanı açıkça ortaya koyarak, söylenemez olanı göstermek olduğunu söyler. Wittgenstein için önemli olanın etik olduğu yönündeki bu iddianın *TLP*'nin ortaya çıktığı tarihsel koşullar ve Wittgenstein'in fikirlerinin şekillenmesinde etkili olan düşünsel öncülleriyle de gerekçelendirilebileceğini söyleyebiliriz. *TLP*'nin içerisine doğduğu yüzyıl sonu bunalımı (*fin de siècle*) dönemin Avrupa'sının entelektüel açıdan başkenti sayılabilecek olan Viyana'nın düşünsel ruhunu belirler. Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi*'nde, bilenebilir olanın sınırını belirlemek üzere yaptığı ayırım, Kierkegard'ın etik ve estetik, Schopenhauer'ın isteme ve tasarım arasında yaptıkları ayrımlarla devam eder. Kamusal deneyime açık, idrak edilebilir, bilgi konusu olabilir olanla; öznel deneyime, arzuya dayalı olan ve bilincin konusu olamayanlar arasındaki bu ayrımların Wittgenstein üzerinde dolaylı etkisinin olmasının yanı sıra onu direkt etkileyen çağdaş düşünürler üzerinde de belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim dönemin Viyana'sındaki hakim eleştirel tavrın şekillendiği entelektüel odak olan "Die Fackel" in editörü ve baş yazarı olan Karl Kraus'un dönemin temel politik ve düşünsel yapısına ilişkin eleştirisi; hisse dayalı, öznel, içsel olanın rasyonel olan karşısında değerini yitirmiş olmasıdır. Etik ve estetik dünya, rasyonel dünya karşısında önemini yitirmiştir. Bilim ve iş dünyasının hızlı yükselişi karşısında, bireyin arzularını ve estetik hazzını önceleyen sanat gün geçtikçe değersizleşmektedir. Önemli olan önemsiz olan karşısında hızla değerini yitirmektedir. Bu açıdan bakıldığında *TLP*'nin yaptığı ayırım ve ayırımın taraflarına biçtiği değer ve roller daha anlaşılır hale gelecektir. *TLP*'yi, dilin ve dünyanın sabit bir mantıksal yapısı olduğuna kuşku duymaksızın ikna olmuş bir düşünürün, asıl önemli gördüğü öznel deneyimin alanını belirleme çabası olarak nitelendirmek mümkündür. Bu çaba bir nevi, öznel deneyimi, olgusal dünyanın mantıksal yapısına hapseden yanlış kavrayıştan kurtarma çabasıdır.

Bu amaca giderken önündeki en büyük engel, dilin mantığının yanlış anlaşılmasından kaynaklanan yanılgıdır. Bu yanılgı, dilin konusu olmayan alanda sanki bir şeyler söylüyormuşçasına konuşmaya yol açmaktadır. Wittgenstein'a göre geleneksel felsefenin içerisine düştüğü temel yanılgı budur. Bu tıpkı Kant'ın antinomilerindeki gibi, insanın bilebileceği alanın sınırlarını aşarak düştüğü bir yanılgıdır. Sadece akıl yürütülebilecek olanlara ilişkin sorular meşrudur, akıl yürütülemeyecek alana ilişkin bir soru sorup daha sonra sanki bu sorunun bir yanıtı varmışçasına peşine düşmek felsefedeki hâkim yanılgıdır. Wittgenstein "bir soru bir yanıtın bulunduğu yerde; bu da ancak bir şeyin söylenebildiği yerde" bulunabilir derken tam da böyle bir yanılgıyı kastetmektedir (*TLP*, 6.51). Dile gelebilenler ve dile gelemeyecek olanlar arasına çizdiği sınır bu yaygın yanılgıyı ortadan kaldırmayı hedefler. Nitekim *TLP*'nin önsözünde, bu eserle felsefenin sorunlarını tamamen çözdüğünü söylerken bunu dile getirmektedir (*TLP*, s.13). Wittgenstein bu amacını mecburen *negatif* bir yöntem izleyerek yapmak durumundadır; zira düşüncenin konusu olamayacak olana işaret etmenin yegâne yolu,

düşünülebilir olanın sınırlarını belirlemektir. Geleneksel felsefenin bu konudaki tutumu tam da bu mantıksal zorunluluğu fark edemediği için sağaltılmaya muhtaçtır.

Bu yanılgıyı ortadan kaldırmak, dile gelebilir olanla dile getirilemez olanın arasındaki sınırın net bir şekilde belirlenmesiyle yani dilin mantığının doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamakla mümkün olacaktır. Wittgenstein'in zorluğu da burada başlar. Çünkü dile gelemeyeni dile getirmek mümkün değildir; tam da bu yüzden, izlenebilecek tek yol dile getirilebilecek olanların sınırlarını belirleyerek dile getirilemeyecek olanlara işaret etmektir. Bu sebeple Wittgenstein'in yöntemi negatif bir yöntemdir. Wittgenstein dile getirilebilen dünyanın sınırlarına ilişkin saçma ifadeleriyle bir şeyi göstermeyi hedefler. Bu konuda Hacker'ın *aydınlatici saçma* tanımlaması oldukça ikna edici görünüyor. Bu yaklaşım Wittgenstein'in *TLP*'nin önermelerini birer *açıklama* değil, *açımlayıcı* olarak tanımlamasıyla da uyumludur. Böylece *TLP*'de söylenenlerin asıl işlevinin bir şeyleri ifade etmek değil, bir şeylere işaret etmek olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle, *TLP*'de sunulan temsil kuramının kendisini bir temsil olarak düşünmemek gerekiyor. Wittgenstein *TLP*'nin henüz ilk paragrafında bu kitabın öğretici bir kitap olmadığını söylerken bunu kastetmektedir. Bilinmesi gereken bir şey var ve bu kitap bize bunu söylüyor değil, kitabın amacı bu kitapta gösterilmek istenen şeyi daha önce düşünmüş/deneyimlemiş birine bu deneyimini hatırlatmak ya da başka bir ifadeyle bu deneyimine ilişkin farkındalığını sağlamaktır. Nitekim aynı paragrafın devamında bu kitabı ancak bu kitaptaki düşünceleri ya da benzerlerini daha önce düşünmüş kişilerin anlayacağını söylemesi bu yüzdendir (*TLP*, s.11). Benzer bir şekilde Wittgenstein 1929 yılında etik üzerine verdiği derste, etik bir deneyimin dile gelemeyeceğini ancak etik deneyimini tarif etmeye çalışarak karşıdaki kişinin buna ilişkin deneyimlerini hatırlamasını sağlayabileceğini söyler: "Bu deneyimi mümkünse aynı veya benzer deneyimleri hatırlamanızı sağlamak için anlatacağım, böylece araştırmamızda ortak bir zemine sahip olabiliriz" (Wittgenstein 1965: 8). Öznel bir deneyim dile gelmez ancak, bu deneyimi yaşayan kişi deneyimini tarif etmeye çalışarak benzer bir deneyimi daha önce yaşamış kişiye deneyimini hatırlatabilir. Saçma ancak saçmayla gösterilebilir. "İyi olan, kutsaldır da. Tuhaf ama benim etik anlayışımı özetliyor. Doğaüstünü ancak doğaüstü olan ifade edebilir" (Wittgenstein 2009: 122). *TLP*'nin dile gelmeyenler hakkındaki tümcelerini de böyle yorumlayabiliriz. Saçmanın işlevi, saçmanın ne olduğunu anlatmak değil, saçma deneyimi yaşatmaktır ve bir deneyimin farkında olmanın yolu o deneyime ya da benzerine aşına olmaktır. Saçma deneyimi adeta bir ayna gibi karşısındakine kendi saçma deneyimini göstermeyi hedefler: "Okuyucularımın kendi düşüncelerini bütün çarpıklıklarıyla gördükleri ve bu yardım sayesinde bunları düzeltebildikleri aynadan fazla bir şey olmamam gerek" (Wittgenstein 2009: 144). Böylelikle saçma, kendisiyle muhatap olanda bir saçmalık deneyimi yaratmayı sağlayarak saçmanın ne olduğunu gösteren bir araç olarak işlev görür. Bu araç vesilesiyle, bilinmeyecek olanı bilme iddiasıyla tezahür eden yaygın yanılgıdan kurtulabiliriz. Tam da bu nedenle saçma, bir nevi felsefi terapi işlevi görür.

4. Sonuç

Geldiğimiz bu noktada saçmanın işlevine dair tespitlerimizi şöyle toparlayabiliriz; *TLP* esas amacı etiğin alanını belirlemek olan bir eserdir. Dilin ve dünyanın yapısının anlaşılması bu amacı gerçekleştirmek için bir zorunluluktur. Dilin mantığının doğru anlaşılmasını düşüncedeki yaygın bir yanılgıyla kendini gösterir. Tüm bunlar için, dile gelebilir olan ile dile getirilemez olanın sınırı net bir şekilde tayin edilmelidir. Dilin ve dünyanın yapısının doğru anlaşılması, hakkında konuşulabilenler ve konuşulamayanların sınırını belirler. Bu sınırı çizebilmenin yegâne yolu dilin ve dünyanın alanını belirlemektir ve bu yöndeki her türlü deneme, konuşulamayacak olanın alanına girdiği için saçma olmak durumundadır. Dilin ve dünyanın sınırını belirlemek için başvurulan bu saçma, bir şey ifade etmeyi değil, bir şeyi göstermeyi hedefler. Çünkü karşımızda, üzerine konuşulabilecek bir şey yoktur. Mevcut durumda yapılabilecek olan, saçmayı, saçma olduğu haliyle göstermektir. Bu gösterme son aşamada, karşıdaki kişiyi bir deneyime davet etmeye benzer. Temel hedef, saçmaya dair deneyimi yaşamasını sağlamaktan başka bir şey değildir. Dile gelemeyecek olanı göstermenin buna dair deneyimi yaşatmaktan başka bir yolu yoktur, bu tür bir saçma, saçmanın ne olduğuna dair deneyimi göstermek yoluyla “açımlayıcı” bir işlev görür. Wittgenstein’in *TLP*’de işaret ettiğini görmek, dünyanın yanlış resimlerine sahip olmaya yol açan yaygın bir yanılgıdan kurtulmayı sağlar. Saçma deneyimi, neyin saçma olduğuna dair sunduğu farkındalıkla, dilin sınırlarını gösterir. Böylece bu sınıra dair yanlış bilinç de ortadan kalkar. Dilin mantığının doğru anlaşılmasıyla beraber, olmayanı görmeye çalışmak için *avara kasnak* gibi hareket etmekten kurtulmuş oluruz. Bu terapi sürecini başarıyla tamamlayıp hapsoldüğü yanılısamadan kurtulan kişinin yapacağı tek şey kalır: “Üzerinde konuşulamayan konusunda susmalı” (*TLP*, 7).

KAYNAKÇA

Carnap, R. (1935). *Philosophy and Logical Syntax*. London: Kegan Paul.

Conant, J. (1993). “Kierkegaard, Wittgenstein and Nonsense”. içinde (ss. 195-224) *Pursuits of Reason: Essays in Honor of Stanley Cavell*. (T. Cohen, P. Guyer, ve H. Putnam, Ed.). Lubbock: Texas Tech Press.

Hacker, P. M. S. (1986). *Insight and Illusion: Themes in the Philosophy of Wittgenstein*. Oxford: Clarendon.

Hacker, P. M. S. (1996). *Wittgenstein’s Place in Twentieth-century Analytic Philosophy*. Oxford: Blackwell.

Jannik, A. ve Stephan T. (2008). *Wittgenstein’in Viyana’sı*. (H. Arslan, Çev.). İstanbul: Paradigma.

McGuinness, B. (1990). *Wittgenstein: A Life: Young Ludwig (1889-1921)*. London: Penguin.

- McGuinness, B. (2002). *Approaches to Wittgenstein: Collected Papers*. London: Routledge.
- Monk, R. (2017). *Wittgenstein Dahinin Görevi*. (B. Kılınçer ve T. Er, Çev.). İstanbul: Kabalıcı.
- Morkoç, U. (2023). Geç Dönem Wittgenstein Epistemolojisi Üzerine Bir İnceleme: Mentеше Kabuller ve Mentеше Epistemoloji. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* (13:1):134-57. doi: 10.29228/beytulhikme.66433.
- Moyal-Sharrock, D. (2007). The Good Sense of Nonsense: a reading of Wittgenstein's *Tractatus* as nonself-repudiating. *Philosophy* 82(1):147-77. doi: 10.1017/S0031819107319062.
- Pears, D. (1987). *The False Prison*. Oxford: Clarendon.
- Ramsey, F. P. (1950). *The Foundations of Mathematics and Other Logical Essays*. (R. B. Braithwaite, Ed.). London: Routledge&Kegan Paul.
- Utku, A. (2009). *Ludwig Wittgenstein: Erken Döneminde Dilin Sınırları ve Felsefe*. İstanbul: Doğu Batı Yay.
- Wittgenstein, L. (1965). "Lecture on Ethics". *Philosophical Review* 74(1):3-12.
- Wittgenstein, L. (1973). *Letters to C. K. Ogden with Comments on the English Translations of the Tractatus Logico-Philosophicus*. editör G. H. Von Wright. London: Routledge, Kegan Paul.
- Wittgenstein, L. (1979). *Wittgenstein Lectures: Cambridge, 1932-1935 (From the Notes A. Ambrose and M. McDonald)*. editör A. Ambrose. Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, L. (2002). *Tractatus Logico-Philosophicus*. (D. F. Pears ve B. F. McGuinness, Çev.). London, New York: Routledge.
- Wittgenstein, L. (2007). *Felsefi Soruşturmalar*. (H. Barışcan, Çev.). İstanbul: Metis.
- Wittgenstein, L. (2008). *Tractatus Logico-Philosophicus*. (O. Aruoba, Çev.) İstanbul: Metis.
- Wittgenstein, L. (2009). *Kesinlik Üzerine + Kültür ve Değer*. (D. Şahiner, Çev.). İstanbul: Metis.